

Н. З. РОГАТИНСЬКА

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИНИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Досліджено ряд проблем, які виникають під час провадження в кримінальних справах про злочини неповнолітніх. Розкрито суть, зміст і значення кримінально-процесуального статусу неповнолітніх. Обґрунтовано необхідність особливого підходу до захисту неповнолітніх, які скоїли злочин і потрапили в сферу дії кримінального процесу.

© РОГАТИНСЬКА Ніна Зіновіївна – кандидат юридичних наук, доцент Тернопільського національного економічного університету

Узагальнено питання механізму реалізації неповнолітніми і їх законними представниками особистих прав.

Ключові слова: неповнолітній, право на захист, неповнолітній обвинувачений, законний представник, ювенальна юстиція.

Исследовано ряд проблем, которые возникают во время осуществления в уголовных делах о преступлениях несовершеннолетних. Раскрыта суть, содержание и значение криминально-процессуального статуса несовершеннолетних. Обоснованно необходимость особенного подхода к защите несовершеннолетних, которые совершили преступление и попали в сферу действия криминального процесса. Обобщенно вопрос механизма реализации несовершеннолетними и их законными представителями личных прав.

Ключевые слова: несовершеннолетний, право на защиту, несовершеннолетний обвиняемый, законный представитель, ювенальна юстиція.

In the article investigational row of problems which arise up during realization in criminal cases about crimes minor. Essence, maintenance and value of кримінально-процесуального статусу of minor, is exposed. Grounded necessity of the special going near defence of minor which committed a crime and got in the sphere of action of criminal process. Generalized question of mechanism of realization minor and them by the legal representatives of the personal rights;

Key words: minor, right of defence, minor defendant, legal representative, ювенальна justice.

В умовах реалізації судово-правової реформи та удосконалення кримінально-процесуального законодавства особливого значення набуває питання щодо провадження в кримінальних справах про злочини неповнолітніх.

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Головним обов'язком діяльності держави є забезпечення прав і свобод людини, у тому числі неповнолітніх, серед яких є право на безпечне дитинство при достатньому життєвому рівні, право на опіку та піклування, виховання з боку батьків, або осіб, що їх замінюють, охорону здоров'я та лікування, відпочинок, доступ до безоплатної повної загальної та професійної освіти, право на справедливий судовий розгляд із забезпеченням права на захист на всіх стадіях кримінального процесу. Однією з гарантій охорони неповнолітніх є забезпечення їм права на захист у кримінальному судочинстві. Тому здійснення правосуддя у справах неповнолітніх, процесуальні аспекти ювенальної юстиції потребують прискіпливого аналізу.

Одним із негативних соціальних явищ будь-якого громадського суспільства є злочинність неповнолітніх та молоді. Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства кожна особа, яка вчинила злочин, повинна нести кримінальну відповідальність.

Однак законодавець залежно від віку поділяє осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, на кілька категорій і встановлює для них певні процесуальні гарантії з метою захисту їх конституційних прав.

Однією з таких категорій осіб є неповнолітні, які підлягають підвищеному захисту з боку державних органів та посадових осіб. Саме тому справи, в яких беруть участь неповнолітні, виділяють в окреме провадження, в якому встановлено додаткові процесуальні гарантії захисту їх особистих прав.

За загальним правилом, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину минуло 16 років, але не виповнилося 18 років і лише

за вчинення деяких найбільш тяжких злочинів: умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, звалтування, насильницьке задоволення статеві пристрасті неприродним способом, крадіжку, грабїж, розбїй, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство – з чотирнадцяти років¹.

До неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки діяння, передбаченого ККУ, у віці, коли їм виповнилося 11 років, але до досягнення віку, з якого згідно з кримінальним законом можливе настання кримінальної відповідальності, суди застосовують заходи виховного характеру, передбачені ст. 105 ККУ.

Поряд із загальними положеннями, що віносяться до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини, кримінальний закон передбачає певні особливості кримінальної відповідальності для неповнолітніх.

Ці особливості стосуються: 1) звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності або покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру; 2) видів покарання, які застосовуються до неповнолітніх; 3) звільнення неповнолітніх від відбування покарання.

Примусові заходи виховного характеру суди можуть застосовувати також до неповнолітніх, які у віці до 18 років вчинили злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо їх виправлення можливе без застосування покарання.

Тому закон встановлює: вікову кримінальної відповідальності; додаткові форми заміни кримінальної відповідальності іншими заходами, надаючи особливого значення обставинам, що пом'якшують покарання; спеціальний режим виконання покарань тощо.

Значний внесок у розробку теоретичних і практичних проблем, що виникають під час провадження в кримінальних справах неповнолітніх, зроблений в роботах багатьох науковців-фахівців не тільки в галузі кримінально-процесуального права, але й кримінального права, та кримінології. Однак значна їх частина присвячена аналізу лише окремих аспектів провадження в кримінальних справах неповнолітніх. У зв'язку з цим залишаються дискусійними проблеми кримінально-процесуального статусу неповнолітніх, які беруть участь у цій категорії справ, порядку застосування щодо неповнолітнього заходів процесуального примусу, звільнення його від кримінальної відповідальності та інші спірні питання, що потребують вирішення в новому КПК.

Останнім часом в Україні спостерігається тенденція до підвищення темпів росту злочинності, особливо серед неповнолітніх, які засуджуються до різних строків та видів кримінального покарання. Розглядаючи проблему злочинності серед неповнолітніх сьогодні, необхідно виділити сукупність обставин та факторів, що сприяють її збільшенню це в першу чергу пов'язано з кризовим явищем у соціальній та економічній сферах, що зумовлюють необхідність посилення соціального захисту неповнолітніх, визначення пріоритетних напрямів у цій важливій роботі.

Численні дослідження показують, що у своїй переважній більшості неповнолітні злочинці мали неблагополучну, занедбану сім'ю. Ця занедбаність на практиці буває досить різноплановою. Часто це загальна атмосфера неповаги

батьків одне до одного, до дітей, оточуючих, образливі висловлювання на адресу близьких людей, в тому числі дітей, биття дітей, жорстокість стосовно них, демонстративна байдужість, зайнятість батьків власними проблемами, дух цинізму і зажерливості, який властивий сім'ї, ну і, зрозуміло, пияцтво одного чи обох батьків.

Серед факторів правового характеру насамперед є непослідовність правової реформи та нечіткість судової практики. Зміни кримінально-процесуального законодавства і судова реформа при сьгоднішній правозастосовчій практиці тягнуть за собою значне збільшення кола осіб, що залишились непокараними та являють собою у зв'язку з цим джерела масштабного кримінального зараження суспільства.

Провадження кримінальних справ неповнолітніх, що вчинили злочини, здійснюється у межах повноважень процесуальної діяльності органів дізнання, досудового розслідування, прокуратури і суду, спрямоване на досягнення завдань кримінального процесу і ґрунтується на його основних принципах. Свою специфіку має й предмет доказування в справах про злочини неповнолітніх (ст. 433 КПК).

Відповідно до вимог глави 36 КПК «Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх» застосовуються в справах про злочини осіб, які на момент провадження в кримінальній справі не досягли вісімнадцятирічного віку. Між тим, нами поділяється думка Е.Г. Васильєвої, що «слід розрізнити неповноліття в «кримінально-правовому» та «кримінально-процесуальному» змісті. Недосягнення особою вісімнадцятирічного віку на момент вчинення злочину (кримінально-правове неповноліття) повинно мати значення тільки при вирішенні питань, безпосередньо пов'язаних з кримінальною відповідальністю (вид покарання, його розмір, строки давності, рівень психічного розвитку тощо). В інших випадках неповноліття може мати значення лише під час прийняття процесуального рішення або здійснення процесуальної дії (кримінально-процесуальне неповноліття)»².

Обставини, що підлягають доказуванню в кримінальній справі, визначаються статтями 64 і 23 КПК і є загальними для всіх справ, у тому числі й у справах про злочини неповнолітніх. Невстановлення зазначених обставин свідчить про істотну неповноту провадження у справі, а також коли не встановлені обставини, передбачені ст. 433 КПК, і неможливо усунути таку неповноту досудового слідства в судовому засіданні, суд повинен повернути справу на додаткове розслідування.

Основними причинами повернення справ на додаткове розслідування, за даними апеляційних судів, є: неповнота досудового слідства, для усунення якої потрібне проведення слідчих та розшукових дій, спрямованих на збір нових; істотне порушення процесуальних прав неповнолітніх; відсутність протоколу огляду місця події, медичного висновку про причину смерті потерпілого; невиконання вимог суду, викладених у попередніх судових рішеннях про повернення справ на додаткове розслідування; порушення права підсудного на захист.

Однією з умов забезпечення зазначених вимог закону є ретельне вивчення особистості неповнолітнього обвинуваченого. Саме тому, визначаючи загальні принципи призначення покарання, законодавство України встановлює не тільки характер та ступінь суспільної безпеки вчиненого злочину, а й особистість винного³.

Дані, що характеризують особистість неповнолітнього обвинуваченого, необхідно збирати так само ретельно, як і докази, що стосуються факту злочину; во-

ни мають бути відображені у відповідних процесуальних актах (обвинувальному висновку, вироку тощо).

При цьому було б помилково вважати, що збір даних, які характеризують особистість неповнолітнього обвинуваченого, треба обмежити обсягом, що необхідно для встановлення складу злочину та виявлення обтяжуючих та пом'якшуючих обставин. Коло таких даних має бути ширшим, і при цьому треба виходити з їх значення для всебічного, повного та об'єктивного вивчення всіх суттєвих обставин справи, певно з урахуванням конкретного злочину⁴.

При провадженні досудового слідства та розгляді в суді справи про злочини неповнолітнього, крім обставин, зазначених у ст. 64 КПК, необхідно також з'ясувати обставини, які перераховані та конкретизовані у постанові Пленуму Верховного Суду України №2 від 15 травня 2006р. «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру». У п.18 цієї постанови вказано, що під час досудового слідства та розгляду в суді справи про застосування примусових заходів виховного характеру крім обставин, зазначених у ст. 64 КПК, необхідно повно й всебічно з'ясувати: дані про особу неповнолітнього – вік (число, місяць, рік народження, які мають бути підтверджені долученими до справи копіями свідоцтва чи актового запису про народження), інші біографічні дані: вікові і психологічні особливості (темперамент, рівень загального розвитку, інтереси, ціннісні орієнтації та ін.); стан здоров'я; соціальну (суспільну) характеристику (взаємовідносини в сім'ї та колективі, ставлення до праці, навчання, участь у суспільному житті тощо). За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього не пов'язану із психічним захворюванням, має бути також з'ясовано, чи здатний він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою може керувати ними, для чого в разі потреби призначають експертизу за участю спеціалістів у галузі дитячої чи юнацької психології або ж експертів-психіатрів; ставлення неповнолітнього до наслідків діяння, яке він учинив; дані про батьків неповнолітнього (наявність у них судимостей, позбавлення їх батьківських прав, їхній спосіб життя, здатність забезпечити виховний вплив на неповнолітнього та постійний контроль за його поведінкою); обставини, що негативно впливали на виховання неповнолітнього; наявність дорослих підбурювачів та інших осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність⁵.

Для того, щоб неповнолітній був притягнутий до кримінальної відповідальності законно і обгрунтовано та щоб запобігати безпідставному засудженню підлітків, необхідно досудове слідство і судовий розгляд кримінальної справи провести відповідно до вимог закону, з додержанням процесуальних гарантій, які надаються для цієї категорії осіб з урахуванням їх віку, фізичного, а також психічного розвитку.

Одним із важливих питань вдосконалення кримінального процесу є визначення статусу неповнолітніх. Правове положення, яке займає неповнолітній у кримінальному судочинстві, дозволяє говорити про спеціальний його статус в даній діяльності. Для забезпечення прав неповнолітнього, який перебуває під слідством, надзвичайно важливо є своєчасно і правильно вирішити питання про притягнення його як обвинуваченого. Саме з цього часу в притягнутого до кримінальної відповідальності неповнолітнього з'являються передбачені законом права, а в слідчого виникають зобов'язання щодо їх забезпечення.

Гарантія забезпечення реалізації прав та законних інтересів особистості в кримінальному судочинстві багато в чому залежить від оптимального регулюван-

ня КПК України порядку застосування заходів процесуального примусу. У науці кримінального процесу є загально визнаним, що запобіжні заходи, які обираються підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, засудженому є різновидом заходів процесуального примусу⁶.

Правильне та своєчасне застосування найбільш ефективного запобіжного заходу щодо неповнолітнього, який притягується до кримінальної відповідальності, дозволяє всебічно, повно та об'єктивно дослідити всі обставини справи, своєчасно розглянути її в суді, попередити вчинення підлітком нового злочину, а також створити умови для початку процесу перевиховання правопорушника вже в ході досудового розслідування. Таким чином, специфічною рисою запобіжних заходів, які обираються щодо неповнолітніх злочинців, є їх примусово-виховний характер. Зазначені заходи істотно обмежують права і свободу підлітка, а у випадку взяття його під варту – повністю позбавляють можливості пересування. Зважаючи на це, запобіжні заходи повинні застосовуватися лише у випадках, коли це дійсно необхідно, та обов'язково на підставах і в порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законодавством.

Розглядаючи зміст, процесуальний характер права на захист неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному процесі, слід зазначити, що воно не належить одній процесуальній стадії, а надається кожному неповнолітньому обвинуваченому і забезпечення його передбачене на всіх стадіях кримінального процесу. Обсяг процесуальних прав неповнолітнього обвинуваченого розвивається та змінюється під час розгляду кримінальної справи. Але незмінними на всіх стадіях залишаються положення неповнолітнього обвинуваченого як суб'єкта процесу та предмет його права на захист – доказ обставин, які заперечують обвинувачення, виключають чи пом'якшують відповідальність⁷.

Однією з основних проблем залишається забезпечення адвокатом і питання здійснення захисту у кримінальному процесі (як на досудовому слідстві та і в судовому процесі) на даний час не завжди вирішується відповідно за законом.

Основним завданням захисника на досудовому та судовому слідстві є надання допомоги неповнолітньому обвинуваченому при в'язанні обставин, що виправдовують неповнолітнього обвинуваченого чи пом'якшують його відповідальність. Для того, щоб захисник міг виконати висунуті перед ним завдання, слідчий повинен забезпечити початок роботи до часу висунення неповнолітньому обвинувачення, а також надати можливість ознайомитися з матеріалами справи і зустрітися з неповнолітнім до допиту його як обвинуваченого для погодження з ним позиції.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 45 КПК участь захисника у справах неповнолітніх незалежно від того, чи досягли вони на момент розслідування або судового розгляду справи вісімнадцятирічного віку, є обов'язковою. Зазначена вимога закону є однією з найважливіших особливостей провадження справ про злочини неповнолітніх. Видатки на залучення захисника в кримінальний процес, як і в усіх випадках обов'язкового його призначення, бере на себе держава.

Рівень правового захисту неповнолітнього залежить від моменту вступу захисника в судовий процес. У кримінально-процесуальному законі міститься спеціальний припис про участь захисника неповнолітнього в судовому процесі. В ст. 45 КПК встановлено: захисник допускається до участі у справі з моменту визнання особи підозрюваною або пред'явлення їй обвинувачення. Такий підхід до захисту прав неповнолітніх зрівнює їх із повнолітніми обвинуваченими, оскільки

на зазначену норму поширюються загальні правила про початок участі захисника у кримінальному процесі.

На практиці суди інколи визнають докази, одержані з порушенням прав неповнолітніх обвинувачених на захист. Тому, готуючи справу до судового розгляду, суд має ретельно перевірити, чи було неповнолітньому надано допомогу захисника на стадії досудового слідства.

З огляду на це було б доцільним передбачити в КПК норму про вступ захисника неповнолітнього в судовий процес з моменту порушення кримінальної справи, якщо з'ясувалося, що до неї причетні неповнолітні — підозрювані або свідки (тобто якщо справа порушена не тільки за фактом вчинення злочину).

Перед Україною стоїть нагальна проблема розробки законодавства, яке регулювало б усі питання щодо дотримання прав та інтересів неповнолітніх.

Вкрай необхідною є удосконалення створення спеціалізованої системи, що захищала б права неповнолітніх. Практичний досвід показав, що рання соціальна реабілітація неповнолітніх у конфлікті з законом є ефективним соціальним механізмом, який дає змогу відновити фізичний, психологічний і соціальний статус. Тому необхідним є створення та впровадження в систему державних органів, що опікуються неповнолітніми, профілактичних програм, що базуються на відновному підході та розробка програм з підтримки сім'ї, програми з надання допомоги з виховання, ініціативи розвитку суспільства, розвиток ініціатив місцевих спільнот, схеми безпечного оточуючого середовища. При цьому слід постійно аналізувати ефективність і результативність чинних норм з попередження, запобігання та припинення не тільки злочинів, але й будь-яких інших протиправних дій і провини неповнолітніх. Треба виховувати неповнолітніх в умовах високої правосвідомості.

1. *Кримінальний кодекс України № 2341-III від 05 квітня 2001 року* // <http://nau.com.ua>. 2. *Васильєва Е.Г.* Правовые и теоретические проблемы прекращения уголовного преследования производства по уголовному делу. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2006. – С. 194. 3. *Криминологія. Особлива частина: Навчальний посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти; За ред. І. Даньшина.* – Х.: Право, 1999. – С. 12. 4. *Зелинський А.* Криминологія: Учеб. посіб.- Х.: Рубикон, 2000. – С. 48. 5. *Ремизова Е.В.* Уголовно-процессуальные вопросы борьбы с преступностью несовершеннолетних. М., 1979. – С. 42–47. 6. *Рижаків А.П.* Запобіжні заходи. – М.: Інформаційно-видавничий дім «Фліт». – 1996. – С. 5. 7. *Ларин А.* От следственной версии к истине. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 14.